
НАУКОВА ПЕРІОДИКА В УКРАЇНІ: проблеми і перспективи розвитку

*Міністрові освіти і науки України
Лілії Михайлівні ГРИНЕВИЧ*

Вельмишановна пані Міністре!

Добре відомо, що нині українська наука перебуває у вкрай скрутному становищі. Досі не маючи належної державної підтримки з боку тих, хто мав би опікуватися розвитком наукових досліджень як підмурком майбутнього України, наукові інституції та науковці, між тим, потерпають від численних бюрократичних регламентацій і приписів, чиновницького завзяття і напучувань¹. Природа цього прикрого явища давно відома: там, де мало справжньої, достеменної справи, рясніше зростають її симуляції та фіктивні форми.

Не торкаючись наразі всіх болючих проблем і негараздів української науки (а їх, на жаль, чимало), звернімося лише до одного, вельми важливого, компонента наукового життя, який стосується оприлюднення результатів наукових досліджень, ролі наукометрії в їхньому оцінюванні та відповідних вимог до науковців. Принагідно зазначимо, що

© М. ПОПОВИЧ,
С. ПРОЛЕЄВ,
В. ВОРОНА,
Є. ГОЛОВАХА,
О. ХОМА,
М. ТКАЧУК,
Л. ГОРБУНОВА,
А. ВЛАСЮК,
2017

¹ За даними відкритих джерел, у 1992—2015 рр. кількість чиновників в Україні зросла у понад 6 (!) разів (з 60 до 372 тис. осіб; у «рекордному» 2013 р. — 433 тис. держслужбовців), хоча обсяг державної власності зменшився у 5 разів. Утричі зменшилась і кількість українських науковців (за той самий період у США та Європі вона зросла вдвічі). Загальне зростання ВВП за рахунок запровадження нових технологій в Україні становить 0,7%, у розвинених країнах цей показник сягає 60—90%. Коментарі вочевидь зайві.

наше звернення має формат відкритого листа задля більшої публічності та прозорості обговорення і спільного пошуку шляхів розв'язання цієї важливої для всієї країни та її майбутнього проблеми.

«Фахові видання» і бюрократична імітація науки

Провідною формою наукової комунікації є, як відомо, наукова періодика. Тож не дивно, що саме на цій ниві «бюрократичний розум» традиційно працює з особливим натхненням. Ще років з двадцять тому результатом його «вправлянь» став небачений у світі винахід — «фахове наукове видання»! Причому визначати «фаховість» наукових видань державні органи довірили чомусь не вченим, а своїм чиновникам. Щоправда, від настановчо-контролерської діяльності подекуди цілковито далеких від науки функціонерів, які проголосили одним із найголовніших критеріїв «фаховості» наукових періодичних видань наявність у складі редколегії «не менше шести докторів наук з відповідної галузі науки», троє з яких мають бути штатними співробітниками установи-засновника, держава так і не дочекалася ані «підвищення якості наукових публікацій», ані «створення перепон для недоброякісних статей». Це й природно, адже пріоритетом керівних державних органів освіти і науки впродовж останніх десятиліть виявилось, на жаль, не створення належних умов для розвитку української науки, а його фактичне імітування на підставі формального зростання кількості осіб, що здобули наукові ступені та звання, а також, знов-таки, формального обрахунку результативності їхньої діяльності за обсягом і кількістю публікацій.

Але ж успішність науки вимірюється не чисельністю докторів наук чи «фахових видань», а масштабом здійснених наукових досліджень та відкриттів! І важливим, зрештою, є не те, ДЕ саме оприлюднено статті чи книжки науковців, а ЩО в них написано і яке значення має цей зміст для розвитку певної царини знань. Забуття цієї, здавалося б, аксіоматичної настанови призвело до того, що зазначений вище суто бюрократичний підхід до науки та її розвитку обернувся фактичним провалом формально-орієнтованої державної політики у сфері освіти та науки. Запровадження не лише неефективних, а й відверто хибних критеріїв наукової діяльності, непродумані й подекуди геть некомпетентні вимоги й настанови призвели до втрати достеменних надійних маркерів, здатних відмежувати справжню науку від псевдонаукової імітації. Отже, цілком природно, що сама держава наразі втратила довіру до вітчизняних науковців, а чинна система атестації наукових кадрів, що випестила силу-силенну плагіаторів і дипломованих псевдовчених, фактично визнала своє фіаско.

Варто особливо наголосити на сумних наслідках політики формально-бюрократичних вимог для наукової періодики в Україні, що потерпає сьогодні від самоізоляції та засилля псевдонауки, плагіату, корупції. Відповідаючи «вимогам» і «критеріям» державних структур, переважна більшість «фахових видань», орієнтованих на друк публікацій «під захист» і «для звіт-

ності», від початку не мали жодних інтелектуальних цілей. Не дивно, що з-поміж півторатисячного переліку чинних «наукових фахових видань» України значна їх частина відома хіба що упорядникам, авторам та укладачам міністерських реєстрів. З оприлюдненим там «науковим доробком» марно очікувати інтегрування у світову науку.

Крім того, політика підміни справжніх критеріїв науковості формальними вимогами (хай навіть і найвибагливішими) породила чимало спритних «ділків» від науки, які розглядають друк «фахових видань» як доволі прибуткову ділянку брутального заробітчанства. Чого успішно досягла державна програма бюрократизації української науки — так це глибокої корумпованості сфери наукових публікацій. Друкування статей у деяких заповзятливих «фахових виданнях» стало помітною статтею витрат для здобувачів наукових ступенів та звань і непоганим бізнесом для їхніх організаторів. Доволі характерно, що в таких виданнях обидві сторони з особливою ретельністю ставляться до дотримання суто формальних вимог, які власне й пильнує чиновницьке око. Хоч би яким запозиченим чи квазі-науковим був спечений автором «млинець», тут він завжди уміщений у визначену міністерськими приписами «єдино правильну» структуру «наукової статті» (байдуже, що геть непридатну для багатьох спеціальностей — зокрема й гуманітарних), та ще й із школярським зазначенням, для зручності потенційних контролерів, назв усіх відповідних рубрик, включно з анекдотичною «основною частиною». Редакція подбає і про «правильного» рецензента, і про вчасну перереєстрацію, і про успішне подолання будь-яких інших перепон — головне, аби автор задалегідь сплатив за кожну друковану сторінку. Ось така «наука»... Тож чи варто дивуватися розквіту псевдонауки та масового плагіаторства у «наукових фахових виданнях»?

Глибока ерозія самого сенсу наукової праці, сумлінності й відповідальності дослідника, спричинена толеруванням формально-бюрократичних вимог до «фахових публікацій», нині є загрозливо очевидною. Очевидною, передусім, для тих дослідників (з-поміж яких і авторитетні вчені, і молоді науковці), хто всупереч чиновницьким забаганкам і спокусливим пропозиціям недоброчесних «учасників процесу» зберігає наукове сумління та здатність працювати згідно з реальними, змістовними вимогами до наукових досліджень, а не за вигаданими бюрократичними критеріями. Традиція й етос наукових досліджень, на щастя, не зникли в Україні остаточно. На часі — відверте обговорення назрілих і болючих питань і справжня, не удавана, трансформація наукових досліджень та оприлюднення їх результатів відповідно до ustalених у світовому науковому співтоваристві академічних стандартів.

Орієнтири реформування

Зважаючи на зазначене вище, першим кроком до реальних конструктивних змін у науково-освітній сфері є відмова від бюрократичних регламентацій наукової роботи і визнання необхідності запровадження у царині україн-

ської наукової періодики чітких і прозорих процедур, узвичаєних у практиці провідних наукових видань світу. У цьому контексті вельми обнадійливим кроком видається врахування певних вимог і пропозицій вітчизняної наукової спільноти² у Проекті наказу «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України», запропонованого Міністерством освіти і науки України для громадського обговорення у травні 2017 року. Попри глибокі сумніви щодо доцільності збереження власне «переліку фахових видань», а тим паче ранжування наукових видань за трьома категоріями, мусимо зазначити певні позитивні зрушення у справі запровадження в українській науковій періодиці таких важливих компонентів світових стандартів наукових публікацій, як:

1) процедура peer review з пріоритетом подвійного сліпого (double-blind) рецензування;

2) визнання та практичне дотримання редколегіями головних вимог Committee on Publication Ethics (COPE);

3) супровід статей якісними англійськими анотаціями відповідно до міжнародної практики;

4) оформлення пристаттєвих списків літератури латиницею або англійською мовою, що вможлиблює їхнє опрацювання автоматичними системами наукометричних баз даних;

5) захист авторського права та перевірка поданих до друку матеріалів на плагіат;

6) наявність сайту (електронної версії) журналу, що є запорукою справжньої публічності та доступності наукових публікацій;

7) використання сучасних інструментів наукового обліку — міжнародного стандартного номера журналу ISSN, власних профілів (ідентифікаторів) авторів і наукових установ, цифрових ідентифікаторів об'єкта (DOI) тощо.

При цьому особливої уваги потребує забезпечення якісних складів редколегій і рецензентів. Але варто розуміти, що запорукою цієї якості далеко не завжди є ступені та звання: головне — це належний фаховий рівень осіб, долучених до відбору і рецензування статей, тих науковців, які глибоко опанували свою дослідницьку галузь і добре обізнані з її проблематикою. Звісно, таких фахівців навряд чи вистачить на всі редколегії чинних на сьогодні «фахових видань», кількість яких, вочевидь, суттєво поменшає за необхідності запровадження міжнародних стандартів наукових публікацій. Однак брак фахівців не усуває необхідності долучати до діяльності редколегій і процедури рецензування активних у своїй сфері дослідників, чий науковий доробок вирізняється інноваційністю, аргументованістю та евристичністю,

² Зокрема, висловлених у підсумковій резолюції V Науково-практичної конференції «Наукова періодика: традиції та інновації», що відбулась у Києві 28 травня 2015 року з нагоди 20-річчя Видавничого дому «Академперіодика» НАН України: <http://www.nas.gov.ua/publications/news/Documents/Propozytsii.pdf>

відповідністю сучасному рівневі міжнародних дискусій із конкретної наукової тематики, глибокою обізнаністю із зарубіжною та вітчизняною літературою предмета тощо. Слід зауважити також, що запорукою об'єктивності їхніх оцінок поданих до друку матеріалів може стати лише доступність журнальних публікацій якомога ширшому колу читачів і критиків (зокрема й іноземних). Тож наявність у наукового журналу власного сайту, що відповідає міжнародним стандартам (чи регулярне розміщення його чисел в інституційних репозитаріях тощо) постає однією з безумовних вимог до наукового періодичного видання.

Цілком очевидно також, що чинна де-факто «контрольно-дозвільна» функція МОН України щодо наукової періодики має поступитися виробленій самою науковою спільнотою системі вимог і регуляторів, здатних формувати й підвищувати відповідальність редколегій, рецензентів, авторів, усіх, хто долучений до підготовки наукових журналів, за рівень і якість публікацій. Переважним способом існування і розвитку наукової періодики має стати комунікація інтелектуалів, членів наукових спільнот, залучених у процес реальних досліджень, а не виконання суто формальних державних нормативів. Слід, зрештою, усвідомити, що немає ефективнішої форми відповідальності в науці, ніж власна інтелектуальна і моральна репутація вченого, його «добре ім'я», яке є значно вагомішим, ніж будь-які «наукові ступені» та «вчені звання».

Наукометрія і бюрократія

Обговорюючи стан і перспективи наукової періодики в Україні, важко оминути увагою той новий тренд, що запанував в українському освітянсько-науковому середовищі в останні роки волею тих-таки чиновницьких вимог і приписів, посунувши питання «фаховості» на другий план. Віднедавна мірилом гідності наших науковців проголошено кількість публікацій (бажано за останні п'ять років) вже не у «фахових» вітчизняних, а в наукометричних журналах, індексованих у базах даних Scopus і Web of Science Core Collection (WoS(CC)). Наявність публікацій у періодичних виданнях, включених до цих баз, є сьогодні однією з головних вимог не лише для здобувачів вчених звань, а й для освітніх інституцій, що прагнуть отримати державне замовлення чи підтвердити статус «національних» (у двох останніх випадках навчальні заклади мусять подбати про належну кількість штатних викладачів і науковців, які мають не менш як п'ять наукових публікацій у періодичних виданнях, включених до Scopus і WoS(CC)). Деякі університети, «тримаючи руку на пульсі» МОН, вже пропонують викладачам укладання контрактів, що містять зобов'язання публікувати у Scopus і WoS(CC) по дві статті щорічно (!). Таке враження, що міністерські ініціатори всеукраїнської «скопусизації» та «вебофсайнізації» сприймають міжнародні наукометричні бази як аналог рідного ВАК/ДАК, а потрапляння туди — як результат звичних для вітчизняних науковців суто формальних процедур із відповідною оплатою.

Проблема, звісно ж, не в тому, що науковців зобов'язують відповідати стандартам Scopus і WoS(CC), які є, насправді, цілком адекватними, хоч і не бездоганними і, головне, не є універсальними. Проблема — у черговій некомпетентній бюрократичній імітації, покликаний підмінити собою реальне сприяння розвитку української науки.

Про цю некомпетентність свідчить вкрай односторонній характер нових вимог та розуміння їх «на місцях», що містять усі ознаки карго-культу. Чому саме наукометрія розглядається як самодостатній, універсальний і найдостеменніший засіб оцінювання наукової активності та продуктивності? Чому в чиновницьких кабінетах не чути жодного слова про вразливі сторони наукометрії? Чому можновладці до діла й не до діла гомонять «магічним» словом Scopus, але не згадують, наприклад, нещодавній Лейденський маніфест, оприлюднений, між іншим, у високорейтинговому журналі «Nature»?³ Чи не тому, що у встановленні нормативів з «імпакт-факторів» і h-індексів сьогоденні бюрократи віднайшли доволі зручний і напозір прогресивний спосіб надати зашкарублому формально-обліковому підходу до наукових досліджень доволі ошатного вестернізованого вигляду?

Впевнені у своїй спроможності зважити і виміряти будь-які наукові результати, сучасні функціонери від науки, здається, і гадки не мають про те, що індексування у тій чи тій наукометричній базі може розглядатись як показник якості далеко не в усіх галузях знання, щодо яких взагалі не існує жодних універсальних критеріїв. Їм байдуже, наприклад, що WoS(CC) не обчислює імпакт-фактор для гуманітарних журналів. Їх не обходить і той факт, що для оцінки дослідницьких результатів у гуманітарних науках ані в Гарварді, ані, скажімо, в Оксфорді, наукометрію не застосовують взагалі. Ймовірно, замірщикам кількості наукометричних публікацій бракує часу читати «товсті» книжки істориків, філософів чи літературознавців, аби пересвідчитися, що головні результати їхньої діяльності слід шукати не в журнальних статтях. Надаючи перевагу англомовним витворам наших науковців, навряд чи хтось із їхніх поборників здогадався виміряти реальне коло читачів писаних англійською мовою праць, скажімо, з української ономастики чи синтаксису, аби зрозуміти, що до цього кола не входять навіть західні мовознавці-україністи, закохані в українську мову не меншою мірою, ніж їхні колеги з України. Зрештою, зважаючи на кількість пропозицій «допомогти» з публікацією у Scopus чи WoS(CC) або й, узагалі, виготовити її «під ключ» (звісно, за нечувані кошти), які щоденно надходять від спритних ділків на скриньки українських науковців і освітян, найпалкішим адептам наукометрії варто замислитися над тими руйнівними корупціогенними наслідками, які матиме в науці та освіті лобювання і продукування нових формально-кількісних вимог.

³ Див.: *Bibliometrics: The Leiden Manifesto for research metrics* / D. Hicks, P. Wouters, L. Waltman, S. de Rijcke, I. Rafols // *Nature*, April 23, 2015 (vol. 520), pp. 429–431.

Мусимо наголосити, однак, що ці прикрі констатації — зовсім не привід для сумнівів у необхідності активного долучення українських наукових журналів до міжнародних наукометричних баз даних, передусім до Scopus. Таке долучення є, поза сумнівом, потужним стимулом до розвитку в Україні якісної наукової періодики і фахового зростання науковців, подолання давніх хвороб провінціалізму і самоізоляції. Водночас потрібно чітко розуміти, що долучення до провідних наукометричних баз — це складний і довготривалий процес, який потребує не лише часу і терпіння, а й матеріальної підтримки. Якщо ми прагнемо не лише на словах, а й на ділі, інтегруватися у світове наукове співтовариство і піднести на якісно новий щабель розвиток вітчизняної науки й освіти, то мусимо зрозуміти нарешті, що трансформація наукової періодики в Україні не може триматися лише на ентузіазмі окремих наукових спільнот, редакторів і авторів. І Міністерство освіти і науки України як головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, відповідальний за реалізацію державної політики в освітянській і науковій сферах, мусить надати всебічну і відчутну підтримку розбудові наукової періодики. Предметом його опіки має стати не висування чергових вимог, критеріїв чи показників, не директиви терміново і масово «друкуватись у скопусівських журналах», не забуваючи регулярно звітувати перед МОН про кількість відповідних публікацій, а реальна підтримка провідних у своїх галузях наукових журналів. Сподіватися на підвищення рівня наукових досліджень шляхом адміністративно-командної боротьби за «імпакт-фактори» і h-індекси не варто. Час перейти від формальних підрахунків, бюрократичних приписів, чиновницької гіперопіки і завзятих напучувань з боку подекуди малокомпетентних осіб до політики сприяння і довіри. Час зрозуміти, що ми ніколи не досягнемо якісної науки, якщо якісний науковий журнал залишатиметься в уяві державних освітянських і наукових структур суто «заморським» продуктом.

Наукова періодика в Україні: перспективи розвитку

Отже, як бачимо, спроба замість одних бюрократичних критеріїв висунути низку інших, намагання суто формальним шляхом розв'язувати складні інституційні проблеми організації освіти та наукових досліджень призвели до очікувано безпорадних і шкідливих наслідків. У зв'язку з цим закликаємо Вас, пані Міністре, нарешті зупинити ганебну бюрократичну практику регламентацій наукової діяльності та зробити все від Вас залежне, щоб саме вчений, а не чиновник став головною дійовою особою в царині науки. За нинішніх кризових, тяжких і злиденних умов життя науковцям і освітянам вкрай важливо працювати без тиску безглузких і шкідливих приписів і «нормативів». Ми очікуємо від Вас підтримки розвитку наукових фахових спільнот і конструктивного діалогу з ними, адже саме це є єдиною плідною запорукою продуктивних і конче необхідних змін у царині наукових досліджень та й у власне інтелектуальній сфері нашої країни.

Ми звертаємо Вашу увагу на те, що важливими умовами реального, а не уявного реформування наукової періодики в Україні є розбудова наукової інфраструктури, державні інвестиції у вітчизняні журнали та створення компетентного експертного середовища, спроможного до запровадження у сфері наукових досліджень норм і принципів академічної доброчесності та наукової етики.

Конкретним виявом такої політики, навіть за скромних фінансових ресурсів, мали би стати, на наш погляд:

1. Запровадження Міністерством науки і освіти України цільової програми державної підтримки українських наукових журналів у досягненні ними якісних стандартів наукового видання та їхньої поступової інтеграції до провідних міжнародних наукометричних баз.

2. Започаткування відкритих дискусій про наукометрію та її роль в оцінюванні здобутків науковців, які працюють у різних галузях знань, вивчення практик провідних країн та утримання від швидкостиглих бюрократичних ініціатив у цій сфері.

3. Забезпечення вільного доступу науковців усіх державних навчальних закладів та академічних інститутів до провідних наукових видань, без якого неможливо оцінити рівень сучасних досліджень і, відповідно, визначити свою позицію щодо нього.

Сподіваємося на конструктивну реакцію Міністерства освіти і науки щодо викладених міркувань, які стосуються злободенних питань і подальших перспектив розвитку наукової періодики в Україні.

Сучасна наука не існує без якісної наукової періодики, а сучасна країна без науки не має майбутнього.

З повагою,
головні редактори журналу «Філософська думка»,
академік НАН України Мирослав ПОПОВИЧ,
доктор філософських наук, професор Сергій ПРОЛЕЄВ;

головні редактори журналу «Соціологія: теорія, методи, маркетинг»,
академік НАН України Валерій ВОРОНА,
доктор філософських наук, професор Євген ГОЛОВАХА;

головний редактор журналу «Sententiae»,
доктор філософських наук, професор Олег ХОМА;

головний редактор журналів «Наукові записки НаУКМА.
Філософія та релігієзнавство»,
«Магістеріум. Історико-філософські студії»,
доктор філософських наук, професор Марина ТКАЧУК;

головний редактор журналу «Філософія освіти»,
доктор філософських наук Людмила ГОРБУНОВА;

директор Комп'ютерного інформаційно-видавничого центру
Вінницького національного технічного університету,
кандидат технічних наук Анатолій ВЛАСЮК